

DE CONSCRIBENDIS EPISTOLIS ЕРАЗМА РОТЕРДАМСКОГ И АНТИЧКА ТЕОРИЈА ПИСМА

Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

Апстракт: Приручник *De conscribendis epistolis* Еразма Ротердамског објављен је 1522. године, послје низа мањих текстова и студија о писмима које је прије овог издања Еразмо написао. Ово дјело најбоље представља хуманистички став према писму и епистоларној теорији. Форму писма свако је прилагођавао свом времену и друштвеним околностима. Тако је било у античком периоду и у средњем вијеку, а одразило се и на доба хуманизма, чија је главна карактеристика била враћање античким ауторима и њихово прилагођавање хуманистичком окружењу и идеалима. Управо ћемо се у овом раду осврнути на то колико је античка епистоларна теорија утицала на хуманистички став према писању писама и које њене елементе можемо наћи у Еразмовом приручнику *De conscribendis epistolis*.

Кључне ријечи: писмо, *De conscribendis epistolis*, Еразмо Ротердамски, античка епистоларна теорија

Увод

Кроз различите историјске периоде епистолографија се развијала и мијењала у складу с потребама и друштвеним околностима. Писмо је играло значајну улогу током античког периода, кад се појављују и први текстови о епистоларној теорији и приручници с примјерима различитих типова писама. Антички теоретичари ударили су тако темеље теорије писма, на којима ће почивати епистоларност сљедећих вијекова. Епистолографија античког периода обухватала је различите врсте писама, од приватних, пријатељских, званичних до филозофских и писама у стиху. Ипак, антички теоретичари показали су нарочито интересовање за пријатељско писмо, које су сматрали идеалном врстом, будући да је оно на најбољи начин откривало праву природу и суштину писма. Послије античког периода и античке епистолографије, у средњем вијеку појављују се формулари који су садржавали одређене обрасце писама и званичних докумената. Овим формуларима све више се додају теоријска упутства и објашњења о писању писама, а нарочита пажња у њима се посвећује званичним писмима. Ова пракса и теорија писања писама почиње да се развија током XI вијека, а позната је под називом *ars dictaminis*.¹ Послије средњег вијека и његових строгих и форма-

1 Више о *ars dictaminis*, вјештини писања писама, пише Murphy 1974: 194–268, а о утицају античке епистоларне теорије на *ars dictaminis* види Пртија 2013: 9–28.

лизованих правила писања писама слиједи доба хуманизма, у којем се писци писама и теоретичари све више окрећу антици и њеним идеалима. Међутим, поред тога што су оштро критиковали строгост и формализам средњовјековне теорије писма, која се у већој мјери односила на званичну кореспонденцију, хуманисти ипак нису могли да избјегну њен вишевјековни утицај. У немогућности да потпуно раскину с епистографијом и вјештином познатом као *ars dictaminis*, писци у доба хуманизма заправо дају корисну синтезу античке и средњовјековне епистоларне теорије и епистографије. Наиме, рани хуманисти сусрели су се с двије епистоларне традиције: с једне стране, то је била временски блиска и још увијек присутна пракса *ars dictaminis*, која је писмо прије свега посматрала као званични документ, а с друге стране налазила се новооткривена античка традиција пријатељског писма, која је на писмо гледала као на важно средство приватне комуникације.

Од *Ars dictaminis* до *Ars conscribendi epistolas*

Открића рукописа који су садржавали античке текстове у библиотекама широм Европе знатно су допринијела другачијем сагледавању књижевног стваралаштва, па тиме и схватања о епистоларној теорији и епистографији. Велики значај за ове нове ставове према писму имало је Петраркино откриће рукописа с Цицероновим писмима Атику, брату Квинту и Бруту 1345. године у библиотеци у Верони. Нешто касније, 1392, Колучо Салутати (*Coluccio Salutati*) проналази и другу збирку Цицеронових писама пријатељима (*Sandys 1908: 7*). Петрарка почиње писати писма у Цицероновом стилу и допушта да она буду јавно читана међу пријатељима. Тако се приватно пријатељско писмо послје дуго времена поново враћа на сцену и ускоро постаје важан начин изражавања међу хуманистима. Међутим, прекид са средњовјековном *ars dictaminis* није био толико оштар, па је ова промјена ставова према писму и приближавање помало заборављеном античком моделу пријатељског писма ипак текла постепено. Наиме, раним хуманистима није било лако да слиједе Цицеронов примјер, будући да су многи били секретари или писари у црквеним или судским канцеларијама и подучавани су управо на традицији *ars dictaminis*.² Наслиједили су тако званичну, формализовану *ars dictaminis* и све више блиску античку епистоларну традицију, која је писмо посматрала као разговор међу одсутним пријатељима и пригодно средство у којем су писци могли представити себе и своје ми-

² Колучо Салутати, који је припадао Петраркином кругу, покушао је, кад је постао канцелар у Фиренци, да у званичној преписци употребљава личну замјеницу *tu* умјесто формалног *vos*, али је наишао на велика негодовања па је наставио и даље да користи формалан и узвишен стил, карактеристичан за *ars dictaminis*. Практи да се једна особа ословљава са *vos*, личном замјеницом у плуралу, посветио је Еразмо Ротердамски читаво једно поглавље свог приручника о писању писама.

сли и осјећања. Резултат овог „двоструког“ наслідства, како сматра Јудит Рајс Хендерсон, јесте то да су „ренесансни приручници за писање писама често наводили антички топос – да је писмо огледало душе – или су истицали античко разликовање писма и других писмених форми, као што су бесједа, филозофска или историјска дјела, а онда су прелазили преко ових тврдњи дајући детаљна упутства за писање писама, као реторске вјежбе које припремају ученике за јавну и професионалну службу“ (Henderson 2002: 17). Стога не можемо рећи да је прекид са средњовјековном *ars dictaminis* био брз и коначан. Промјена схватања и ставова према писму текла је постепено па су тако приручници били све мање везани за писарску вјештину, а све више за античку реторику и епистоларну теорију. Нарочито последице открића Цицеронових писама пребацује се значај са званичних, формалних писама на приватна, која су антички теоретичари сматрали идеалном и аутентичном врстом. У доба хуманизма писци су се све више почели окретати приватном пријатељском писму и у њему налазити погодну форму да прикажу и преиспитају себе и своја увјерења. Та обновљена важност приватног писма била је у складу са самим промјенама у вријеме хуманизма, у којем је замаха добило слободно испољавање човјекове природе. Како смо раније споменули, Франческо Петрарка пише писма по угледу на Цицеронова и објављује збирку *Epistolae de rebus familiaribus*, којом заправо наговјештава крај *ars dictaminis* и њених строгих правила, која су дуго стављала у други план приватно писмо и његову непосредност и спонтаност. Наиме, почиње период у којем се значај с формалних, званичних писама (*epistolae negotiales*) пребацује на приватна писма (*epistolae familiares*),³ која су била у центру пажње античке епистоларне теорије и праксе. Ова нова схватања о писму одразила су се на читав низ приручника и текстова који су се појавили у XV вијеку.⁴

Најзначајније дјело које свеобухватно приказује хуманистичку теорију писма јесте *De conscribendis epistolis*, које је написао Еразмо Ротердамски (Desiderius Erasmus Roterodamus, 1466–1536), холандски књижевник, филолог и филозоф. Будући да овај Еразмов приручник пружа најбољу слику хуманистичког схватања епистоларне теорије, која се на веома уочљив начин враћа и угледа на античку епистоларну теорију, анализираћемо изабрана поглавља управо овог драгоцјеног дјела.

3 Јулије Виктор (IV вијек н. е.) у поглављу *De epistolis* свог реторског приручника *Ars rhetorica* наводи општу подјелу писама на званична (*negotiales*) и приватна (*familiares*), од којих свака врста има своје специфичне варијанте епистоларног стила.

4 Навешћемо неке значајније приручнике: *Elegantiolae* Августина Датија из 1470; *Rudimenta grammatica* Николе Перотија из 1473, у којем се налази кратко поглавље *De componendis epistolis*; затим *Novum epistolarium* Ђамарија Филелфа из 1481, који садржи 80 различитих типова писама с одговарајућим стилизовима за сваки. Нешто касније, 1488, објављени су приручници *De componendis epistolis* Ђованија Сулпиција ди Веролија и *Ars epistolandi* Франческа Њерпа (Fantazzi 1989: 8).

Еразмо Ротердамски и *De conscribendis epistolis*

У свом обимном корпусу Еразмо Ротердамски је придавао велики значај управо писању писама, којим се бавио готово читав свој радни вијек. На то указује и чињеница да овај Еразмов приручник није настао одједном већ га је он стварао годинама. Наиме, прије коначне ревидиране верзије *De conscribendis epistolis*, која је објављена 1534, Еразмо је прво писао кратке нацрте или текстове који су касније били саставни дијелови овог великог приручника. Најранији сачуван Еразмов текст о писмима јесте *Libellus de conscribendis epistolis*, састављен 1499. Претпоставља се да је послвије њега Еразмо написао и текст под насловом *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula*, за који Јудит Рајс Хендерсон тврди да представља само биљешке које је он начинио за свој много обухватнији и већи приручник *De conscribendis epistolis*.⁵ Према томе, Еразмо је годинама писао овај приручник поправљајући и проширујући поједина његова поглавља, све до 1522, кад је објављено прво ауторизовано издање (Basel: J. Froben), односно 1534, двије године прије Еразмове смрти, и коначно ревидирано издање (Basel: H. Froben et N. Episcopus).

Приручник *De conscribendis epistolis* у потпуности показује хуманистичке ставове према епистоларној теорији и епистолографији. Све што налазимо у приручнику постаје темељ епистоларне теорије и готово се само понавља у хуманистичким приручницима XVI вијека.

За разлику од других приручника, било античких или средњовјековних, овај се истиче по својој дужини и комплексности.⁶ У њему се огледа педагошки приступ који је био сагласан с Еразмовим ставом према образовном систему његовог времена. Еразмов учитељски метод подразумијевао је реторску анализу античких дјела и вјежбања у њиховој имитацији. Ученици су тако, анализирајући на који начин добри аутори прилагођавају своје дјело прилици и теми, развијали властити суд и знали како да на прави начин искористе античке моделе у властитом стварању. Форма писма, како су сматрали Еразмо и његови савременици, била је веома прикладна за ова реторска вјежбања, нарочито за оне ученике који нису били довољно вјешти да пишу бесједе (Henderson 2007: 147).

5 О стварању коначне верзије приручника *De conscribendis epistolis* детаљније пише Јудит Рајс Хендерсон, која каже да је прошло 36 година од првог текста о састављању писама, који је Еразмо написао у Паризу 1498. године за свог ученика Роберта Фишера, до коначне ревидиране верзије приручника 1534, двије године прије Еразмове смрти (Henderson 1991: 148–154).

6 Издање приручника из 1534. године на 415 страна обухвата готово све аспекте писама, од природе и стила до подјеле писама и бројних примјера за њихове различите типове.

Прије него што се упустимо у ближу анализу приручника *De conscribendis epistolis* Еразма Ротердамског, треба напоменути како нам намјера није да дамо детаљан преглед хуманистичке епистоларне теорије, будући да бисмо тиме запали у опасност да пређемо постављене оквири нашег рада, него да откријемо оне њене аспекте за које мислимо да представљају највидљивији и најближи контакт с античком епистоларном теоријом. Имајући ово у виду, покушаћемо направити преглед Еразмових ставова према писму, слиједећи садржај његовог приручника и задржавајући се само на оним мјестима и поглављима која би одговарала нашој намјери.

Античка теорија писма и хуманистичка размишљања о писму

Приручник *De conscribendis epistolis* могао би бити подијељен на четири дијела: у првом дијелу Еразмо дефинише писмо и говори о стилу писма и његовим карактеристикама; у другом дијелу он расправља о методама учења; у трећем се бави епистоларним формулама и епитетима, нарочито за *salutatio* и *valedictio*; у четвртном, посљедњем дијелу приручника, Еразмо прави класификацију писама према њиховим функцијама и даје упутства и примјере за различите типове писама.

У првим поглављима Еразмо наводи основне карактеристике писма и стилска обиљежја која за њега важе. Као и његови претходници хуманисти, Еразмо такође подсјећа на античку дефиницију писма као разговора међу одсутним особама. Најјасније је то представио у свом ранијем тексту *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula*. Будући да је Еразмо у њему изнио суштину својих размишљања о природи писма, о чему је детаљније писао у приручнику *De conscribendis epistolis*, споменућемо неке од изнесених карактеристика. Већ у првом поглављу овог кратког текста Еразмо говори о дефиницији писма и наводи ону коју је грчки софиста Либаније изнио у свом епистоларном приручнику⁷ – да је писмо разговор међу одсутнима: *Libanius sophista graecus epistolam finit hoc modo, epistola est absentis ad absentem colloquium* (Desiderius 1521: A ii).⁸ Под разговором, каже Еразмо, подразумејемо „прија-

7 Из античког периода сачувана су два епистоларна приручника, од којих је један *Ἐπιστολικάιοι Χαρακτήρες* (*Епистоларни сџилови*), настао између IV и VI вијека н. е. Сачуван је у двије рукописне традиције: једна га приписује грчком софисти Либанију (314–393. н. е.), а друга неоплатоничару Проклу (410/12–485. н. е.). Већина стручњака предност даје Псеудо-Либанијевом рукопису (Пртија 2016: 107–108).

8 Псеудо-Либанијева дефиниција гласи: *Ἐπιστολὴ μὲν οὖν ἐστὶν ὁμιλία τις ἐγγράμμα-τος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινόμενη καὶ χρειώδης σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεὶ δὲ τις ἐν αὐτῇ ᾧσπερ παρών τις πρὸς παρόντα* (2). („Писмо је писани разговор одсутне особе с другом одсутном особом, којим се тежи неком одређеном циљу, а у њему се говори као да је особа присутна”).

тељски (раз)говор“ (*sermo familiaris*) и „сматрамо да се писмо готово ништа не разликује од стила свакодневног говора. Стога би погријешили они који би у писму употребљавали неку узвишену рјечитост“ (... *intelligamus epistolam nihil fere a communi sermoni quotidianarum collocutionum differe; nimisque errare eos, qui tragica quadam grandiloquentia in componendis epistolis utuntur* (Desiderius 1521: A ii).⁹ Наиме, „стил писма треба да буде једноставан, али према њему се треба брижљиво односити како би се постигла извјесна немарност“, каже Еразмо. (*Esse enim epistolicus stilus simplex debet, ac veluti negligentiusculus nam est etiam quaedam negligentia diligens* (Desiderius 1521: A ii). Као примјер овог брижљиво уређеног, али наизглед немарног стила, Еразмо спомиње писма Плинија Млађег, у којима је све пријатељско и свакодневно, али ипак све чисто и украшено.¹⁰ Према томе, стил писма треба с много вјештине и духа уредити тако да се чини необрађен и готово непосредан и спонтан.

Ови укратко изнесени захтјеви у Еразмовом тексту *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula* могу представљати одраз много ранијих античких захтјева о непосредности излагања у писмима, које су, на примјер, јасно износили Цицерон и Квинтилијан.¹¹

Много детаљније се Еразмо бави природом и карактеристикама писма у свом свеобухватном приручнику *De conscribendis epistolis*. Захтјев за краткоћу у писмима, који је формулисао већ Деметрије у спису *Περὶ ἐριμνείας* прије готово петнаест вијекова,¹² Еразмо понавља, али додаје да постоји права краткоћа, која се постиже тиме да се „велика количина материјала, ако је могуће, изрази малим, али довољним бројем ријечи“. За то је потребна способност јер „писати с много ријечи, то би веома лако могао свако, и онај најнеобразованији и најбеспосленији.“

9 Превод свих наведених дијелова с латинског на српски језик је ауторкин.

10 Плиније Млађи оставио је збирку писама у десет књига. Првих девет књига чине приватна писма, која је Плиније писао својим пријатељима, познаницима, члановима породице и која је касније сакупио и стилски дотјерао за објављивање. Десета књига садржи преписку Плинија Млађег и цара Трајана.

11 Цицерон говори о *sermo plebeius*, односно *cotidiana verba* у својим приватним писмима (*Fam.* 9.21), а Квинтилијан за писма препоручује неритмован и слободнији начин изражавања као код разговора (*soluta, qualis in sermonis et epistulis*). Квинтилијан разликује *sermo* или разговорни стил писма и *contentio* или аргументативни стил бесједе (*Inst.* IX 4. 19–20).

12 Најстарији сачуван текст који садржи податке о античкој теорији писма јесте један екскурс у спису *Περὶ ἐριμνείας* (*De elocutione, О сцилу*), чије се ауторство приписује Деметрију из Фалерона (с. 360–280. п. н. е.). Деметрије се залаже за то да писма, као и њихов стил, треба да буду сажета (*συνεστάλθω*) јер она писма која су сувише дуга и неприродна у изразу не би се могла назвати писмима него расправама којима је само дописано једно „здро“ (228) (Пртија 2016: 69–77).

Nam quid tandem est brevitatem praestare? Nempe maximam rerum vim, quoad fieri potest, in pauca conferre: non pauca scribere, quod alioqui vel indoctissimus quisque, desidiosissimusque facillime possit (Desiderius 1543: 4).

Даље Еразмо тврди: „Ако желиш да постигнеш славу због лаконизма, то јест праве краткоће, треба да имаш на уму већ припремљене ријечи.“

Omnem igitur ad copiose dicendum supellectilem in animo praepararis oportet, si laconismi, hoc est brevilocutionis laudem auferre voles (Desiderius 1543: 4).

Према Еразмовом мишљењу, „право кратко писмо је оно из којег ништа не можеш одузети а да се не оштети садржај, и које је тако добро написано да нам ни последије неколико читања није досадно. С друге стране, постоји кратко писмо, које испуњава оквир од два наест редова, али које нам се ипак не би чинило кратко, штавише, чинило нам би се дуже од саме Илијаде“.

Neque interim ulla epistola non brevis videbitur, in qua praeter argumenti dispendium nihil adimere queas; quae sic est scripta, ut iterum atque iterum relecta, tamen non satiet: cum tua interim, uel intra duodecim versiculos consistens, adeo brevis non sit, ut Iliade quoque videatur prolixior (Desiderius 1543: 4).

Наводећи примјер Илијаде, „у којој, иако је веома дуга, ниједан од хиљаде стихова није сувишан“, Еразмо даље објашњава да писмо и са једанаест редова, па и са скраћених седам, ако у њему није добар и пажљив начин изражавања, може да изазове мучан осјећај развучености.

Quandoquidem in hac, tametsi longissima, nullus ex tot versuum milibus redundat, cum ex tuis illis undecim versiculis, septem possint resecari, atque ita sane resecati ut reliqui quoque ob sermonis ineptiam, immensae prolixitatis nauseam faciant (Desiderius 1543: 4).

„Ако некога овај лаконски начин писања весели, по мени може слободно, само уколико би мјерио краткоћу писма према предмету и расположивом времену, а не према величини папира и броју редова“, савјетује Еразмо.

Quare si quem in scribendis litteris impendio delectat hic laconismus, per me quidem licebit, si rei ocliique modo, non chartarum spatiis, ac versiculorum numero brevitatem metiatur (Desiderius 1543: 4).

У овим Еразмовим ставовима одјекују познати ставови античких теоретичара. Наиме, Деметрије је у свом екскурсу о писмима наглашавао да писмо треба да је кратко и јасно, а то је увелико зависило од тога каква се тема излаже у писму.¹³ Нешто више о краткоћи

¹³ Једноставан стил, који је био одговарајући за писма, захтијевао је и једноставне теме. Стога Деметрије наводи да постоје теме које су прикладне да се нађу у писму (Εἰδέναι δὲ χρὴ, ὅτι οὐχ ἐρμηνεία μόνον, ἀλλὰ καὶ πράγματά τινα ἐπιστολικά ἐστίν, 230).

расправљао је Псеудо-Либаније, кога је, како смо видјели, Еразмо раније спомињао. Псеудо-Либаније сматрао је да писац писма треба да усклади дужину писма с предметом и садржајем и да може, ако предмет то изискује, писмо и продужити ((Τὸ μὲν οὖν μέγεθος τῆς ἐπιστολῆς ὡς πρὸς τὰ πράγματα, καὶ οὐ πάντως τὸ πλῆθος καθάπερ κακίαν ἀτιμάζειν καλόν, 50). Овај Псеудо-Либанијев став слаже се у ствари с размишљањем светог Григорија Назијанског, који је сматрао да права мјера за писмо зависи од самог предмета и начина на који бисмо га правилно и јасно изложили у писму.¹⁴ Свети Григорије је истицао да не треба писати сувише дугачко када за то нема много ствари, нити веома кратко када их је много (καὶ οὐτε μακρότερα γράπτειν, οὐ μὴ πολλὰ τὰ πράγματα, οὐτε μικρολογητέον, ἐνθα πολλά, 2). Другим ријечима, оно чему писац писма треба тежити јесте то да избјегне прелажење границе у било ком правцу, и у дужини и у краткоћи. Еразмо стога одбацује очекивања раних хуманиста да сва писма буду кратка, јасна и једноставна јер је комплексност добро написаног писма много већа, што свједочи и Еразмова посвећеност писму и обимност његовог приручника.

При крају истог поглавља *Quis epistolae character* Еразмо износи општа обиљежја о разлици између књиге (volumen) и писма (epistola) и закључује да је писмо много флексибилнија форма од књиге будући да има само једног адресата, док је књига упућена широј публици. Еразмо овдје наглашава слободнији приступ који писац писма има кад пише одређеној особи, а не широј публици, као што је случај с књигом, која би требало да се свиди најбољима и најученијима. Писмо тада треба ускладити, колико је могуће, према прилици, предмету и особама:

Meminisse tamen debemus, nonnihil interesse inter volumen et epistolam, propterea quod haec ad temporis, rerum, personarumque praesentem rationem, quantum licet, est accommodanda. Volumen quoniam omnibus scribitur, ita temperandum est, ut optimis atque doctissimis placeat (Desiderius 1543: 4–5).

Поред краткоће, Еразмо у поглављу *De perspicuitate epistolae* расправља и о другим врлинама епистоларног стила, као што су јасноћа, једноставност, елеганција, прикладан стил и финоћа језика. Захтјев за јасно и једноставно изражавање у писмима увијек је био везан за краткоћу. Еразмо у суштини слиједи захтјев античких теоретичара, али у свом размишљању иде даље и износи ставове који су били у складу с његовим временом:

Non haec dico, quod negem in quavis oratione praecipuam esse laudem perspicuitatis. Quid enim est oratio, quae non intelligitur? Sed quemadmodum pro re non solum probanda, verum etiam necessaria est perspicuitas, facilita-

14 Свети Григорије Назијански (330–390. н. е.), један од кападокијских отаца, оставио је знатан број писама, међу којима се налази и писмо Никобулу (*Ep.* 51). Ово писмо је нарочито значајно јер у њему свети Григорије износи правила о стилу писма, која се у суштини ослањају на ставове античких теоретичара.

sque sermonis, veluti, quoties serium quippiam petitur ab homine semidoc-
to, moroso, aut etiam vehementer occupato, ita incidit nonnunquam, ut non
aliud genus excusatius admittat obscuritatem: velut cum eruditus cum eru-
dito velitatur literatis iocis, quos nolit a quouis intelligi (Desiderius 1543: 8).

Еразмо тврди да, „поред тога што се у писмима јасноћа (*perspicuitas*) и једноставност (*facilitas*) не само препоручују већ су заиста неопходне у неким околностима“, постоји још једна страна природе писма. Наиме, „ниједан други жанр не допушта с оправдањем и нејасноћу (*obscuritas*), и то онда кад се образован човјек надмеће са својим образованим адресатом у литерарним досјеткама, које не жели да ико други разумије.“¹⁵ Јасноћи у писмима треба тежити, осим у случајевима када се у писму налази нешто што ће само адресату остати јасно и разумљиво, а не и другима, рекао је Јулије Виктор много прије Еразма.¹⁶

Међутим, морамо нагласити да јасноћа коју Еразмо заговара има и своју позадину. Наиме, треба се подсјетити да је ово период кад латински језик није једини језик на којем аутори пишу.¹⁷ Еразмо има и ово у виду кад тражи да они који се залажу за употребу обичних ријечи (*usitata verba*) објасне које су то ријечи. Он се нада да то нису оне узете с улица и странпутица (*compitis ac triviis sumpta*) јер чист латински језик не налази се на улицама и трговима већ у дјелима провјерених аутора (*Nunc vero Latine loquendi consuetudo, non a foris aut conciliabulis idiotarum sed a probatis autoribus petitur* (Desiderius 1543: 9)) Ниједна ријеч коју нађемо код таквих отмјених и чистих аутора не може да звучи необично, иако би могла да збуну обичног читаоца (*plebeius lector*). Стога, кад објашњава да треба увијек тежити јасноћи, Еразмо додаје да та јасноћа важи за образованог човјека (*Danda est opera ut simus aperti, sed eruditis* (Desiderius 1543: 9)). Кад неко чита Цицерона и тврди да је његов језик мрачан, Еразмо закључује „да је та тмина у том читаоцу, а не у аутору“ (*Proinde colligis, opinor, in te tenebras esse, non in autore* (Desiderius 1543: 9)).

15 Еразмо наводи свој примјер, када је веома образованом човјеку Томи Линакру написао писмо у трохејском триметру, али тако да обичан читалац није могао да схвати да се ради о стиху (Desiderius 1543: 8).

16 *Lucem vero epistolis praeferere oportet, nisi cum consulto clandestinae litterae fiant, quae tamen ita ceteris occultae esse debent, ut his, ad quos mittuntur, clarae perspicuaeque sint. Solent etiam notas inter se secretiores pacisci, quod et Caesar et Augustus et Cicero et alii plerique fecerunt* (Iul. Vic. XXVII 5–9). („Писма треба да су кристално јасна, осим када се намјерно пишу тајна писма, која треба свима осталима да буду неразумљива, а онима којима су упућена јасна и разумљива. Било је уобичајено да се кореспонденти између себе договоре о тајним знацима, као што су то чинили Цезар, Аугуст, Цицерон и многи други“).

17 Хуманисти су тежили томе да врате чист латински језик, који је у средњем вијеку био пун варваризама. Значајан допринос овој идеји дао је Лоренцо Вала у свом дјелу *Elegantiae Latinae linguae*, које је, сматра Гидеон Бартон, знатно утицало на приручнике за писање писама у касном XV вијеку. Такав чист латински језик, којем су тежили готово сви хуманисти, налазили су у Цицероновим дјелима (Burton 2007: 90).

На крају поглавља *De perspicuitate epistolae*, Еразмо закључује да „исто тако треба водити рачуна о теми писма и о томе коме је оно упућено. Слобода изражавања неће бити осуђена ако се не противи намјери и не прелази границе мјере која доликује писму“.

Tantum habenda ratio qua de re, cui scribas. Non damnabitur libertas, si non destituat nos consilium, cui decet artem ubique cedere (Desiderius 1543: 11).

Еразмо у поглављу *De habitu epistolae* такође указује на важност да се стил писма усклади с предметом, ситуацијом и особама, као што су то наглашавали и антички теоретичари. Слиједећи тако Квинтилијанов став према томе да бесједа зависи од предмета, мјеста, времена и расположења публике,¹⁸ Еразмо ове околности пребацује на писмо:

Ego eam epistolam optimam iudico, quae a vulgato hoc et indocto literarum genere quam longissime recedat: quae sentiis exquisitissimis, verbis electissimis, sed aptis constet; quae argumento, loco, tempori, personae, quam maxime sit accommodata; quae amplissimis de rebus agens sit gravissima; de mediocribus concinna; de humilibus, elegans et faceta; in iocis acumine delectet ac lepore, in encomiis apparatu; in exhortando vehemens sit et anomosa; in consolando blanda sit et amica; in suadendo gravis sit et sententiosa; in narrando lucida et graphica; in petendo verecunda; in commendando officiosa; in rebus sequendis gratulabunda; in afflictis seria (Desiderius 1543: 12).

Сматрам да је најбоље писмо оно које се далеко одмакло од свакидашњег и непознатог литерарног жанра. То је оно које садржи провјерене мисли, пажљиво одабране, али прикладне ријечи; оно које је што више у складу с предметом, мјестом, временом, особом; које, ако се ради о великим стварима, треба да буде свечано, а ако је о неким осредњим или умјереним, онда складно састављено, а о незнатним стварима фино и пријатно. У шалама треба да се осјети домишљатост и досјетљивост, а у похвалама спремност. Ако хвали некога, писмо треба да буде ватрено и срчано; ако тјешу некога, њежно и пријатељско; да би увјерило некога, треба да буде оштро и умно; за приповиједање јасно и сликовито; за молбу скромно; за препоруку предусретљиво; за изражавање срећних тренутака радосно, а за несрећне тренутке озбиљно.

У овом наводу видимо да Еразмо даје примјере какво писмо и његов стил треба да буду у одређеним ситуацијама. Међутим, он даље наглашава да овдје нису исцрпљене све могућности писма јер се оно може прилагодити свакој врсти предмета и околности, „као полип који се може прилагодити сваком окружењу“ (Denique (ne

18 Еразмо нешто даље у приручнику спомиње Квинтилијана, кога поред Цицерона највише наводи, и његов став да најбоља бесједа треба да буде у складу с предметом, мјестом, временом и расположењем публике: At Fabius existimat cum optimum dicendi genus sequi, qui pro re, pro loco, pro tempore, pro qualitate auditorium quam appositissime dicit: ut inepte faciant, qui dictione ad certas leges astringunt (Desiderius 1543: 12). Уп. Quint. Inst. XI 1.

quae sunt infinita persequar) sit versipellis, ac polypus quemadmodum semet ad omnem subiecti soli habitum, ita sese ad quemuis argumenti, reliquarumque circumstantiarum habitum attemperet (Desiderius 1543: 12–13)). Присјетићемо се да је још Јулије Виктор савјетовао какво би писмо требало бити с обзиром на његов предмет и околности.¹⁹ Еразмо, чини се, прати Јулија Виктора, али шире сагледава ове односе и тврди да се „исте ствари не говоре у свим приликама и свим особама исто“.

Neque enim rei solum obsequundabit epistolae stilus, verum... temporum personarumque rationem habebit; nec eadem de re quouis tempore, nec apud quosuis loquetur; alia specie sese offeret senibus, alia iuuenibus, alia tetricis ac seueris, alia iis qui festiuiore sunt ingenio, alia aulicis, alia philosophis, alia familiaribus, alia ignotis, alia vacuis, alia negociosis, alia fidis sodalibus, alia fictis amicis, ac parum bene volentibus (Desiderius 1543: 13).

Другачије ћемо се представљати старијима, другачије младима, другачије озбиљнима и строгима него онима који су веселијег духа, другачије филозофима, другачије блиским људима него непознатима, другачије таштима, марљивима, другачије вјерним друговима него лажним пријатељима и недобронамјернима, савјетује Еразмо.

Послије ових исказа о карактеристикама писма и његове флексибилности у односу на предмет, околности и особе, Еразмо прелази на представљање својих метода подучавања и тиме даје педагошке смјернице учитељима да на што бољи начин приближе ученицима начине писања писама.

Враћајући се формалној страни писма, Еразмо се затим бави формулама поздрава, при чему нарочиту пажњу посвећује епитетима који би се могли употријебити на самом почетку писма. Он је био против разрађене форме адресирања коју је прописивала средњовјековна *ars dictaminis*. Еразмо радије заступа једноставан метод ословљавања, заснован на античким узорима, мада није ни против поздрава који су се могли наћи и код његових савременика.

У највећем дијелу приручника *De conscribendis epistolis*, у поглављу *Epistolarum genera*, Еразмо се бави врстама писама. Слије-

19 Epistola, si superiori scribas, ne iocularis sit; si pari, ne inhumana; si inferiori, ne superba; neque docto incuriose neque indocto indiligenter, nec coniunctissimo translatitue, nec minus familiari non amice. Rem secundam prolixius gratulare, ut illius gaudium extollas: cum offendas dolentem, pauculis consolare, quod ulcus etiam, cum plena manu tangitur, cruentatur. Ita in litteris cum familiaribus ludes, ut tamen cogites posse evenire, ut eas litteras legant tempore tristiore. Iurgari numquam oportet, sed epistolae minime (Iul. Vic. XXVII 16–23). („Писмо нека не буде шаљиво ако га пишеш особи на вишем положају; ако пишеш једнакоме, нека не буде грубо, нити надмено ако пишеш подређеноме; нити немарно ученоме, нити непажљиво неученоме; нека се не састоји од баналних израза ако пишеш блиској особи, нити нељубазно мање блиској особи. С ревношћу поздрављај повољне прилике да би појачао радост; онога ко је повријеђен тјеши с мало ријечи, јер рана крвари кад се дотакне дланом. У писмима блиским особама шали се тако да имаш на уму да може да се деси да та писма буду читана и у тужнијим временима. Не треба никада да се препиреш, а у писмима понајмање“).

дећи Аристотелову тродјелну подјелу бесједа на савјетодавну, свечану и судску, Еразмо и писма дијели у ове три врсте, које назива *suasorium*, *demonstrativum* (*encomiasticon*) и *iudiciale*.

Rhetorum plerisque tria causarum genera placuerunt, suasorium, encomiasticon et iudiciale. Ad haec tanquam ad fontes pleraeque literarum formae referuntur ut *suasorio* has fere partes subiicias: conciliationem, reconciliationem; exhortationem, dehortationem; suasionem, dissuasionem; consolationem, petitionem, commendationem, monitionem, amatoriam. In *demonstrativo* genere versantur descriptiones personarum, regionum, praediorum, arcium, fontium, hortorum, montium, monstrorum, tempestatum, itinerum, convivorum, aedificiorum, pomparum. Ad *iudiciale* genus, haec fere referuntur: accusatio, querela, defensio, expostulatio, expurgatio, exprobratio, comminatio, invectiva, deprecatio (Desiderius 1543: 95).

Како видимо, у сваку од ових врста Еразмо убраја одговарајуће типове писама. Тако у савјетодавну врсту (*suasorium*) спадају: посредовање и помирење, храбрење и одвраћање, наговарање и одговарање, потом утјега, молба, препорука, опомена и љубавни тип писма. У свечану врсту (*demonstrativum*) убраја разне описе: опис особа, предјела, имања, градова, извора, вртова, планина, знамења, времена, путева, гозби, зграда, свечаности, а у судску (*iudiciale*): оптужбу, жалбу, одбрану, захтијевање, правдање, пребацивање, пријетњу, напад и проклињање.

Послије овог исцрпног прегледа о три врсте писама које су одређене према три врсте бесједа, Еразмо усмјерава пажњу на специјалну, четврту категорију писама, која не улази у ову уобичајену античку подјелу бесједа. Он овим врстама додаје и приватно писмо (*genus familiare*) – тип писма који су хуманисти славили угледајући се на Цицеронова приватна писма (*His tribus quartum genus accersere licebit, quod si placet, familiare nominemus* (Desiderius 1543: 95–96)). У ову категорију, према Еразму, спадали би сљедећи типови писама (*species*): приповиједање (*narratoria*), објава (*nunciatoria*), честитка (*gratulatoria*), саосјећање (*lamentaria*), наредба (*mandatoria*), захвалност (*quae habet gratiarum actionem*), похвала (*collaudatoria*), услуга (*officiosa*) и шала (*iocosa*).

Ова подјела на четири врсте писама, у које спадају одређени типови писама, може се схватити као алтернатива претходним античким приручницима, који су спомињали велик број различитих типова писама. У приручнику Еразмо спомиње подјелу на 21 тип писама, коју у епистоларном приручнику *Τύποι Ἐπιστολικοί* (*Εἰς τὴν ἰστορίαν τῆς ἐπιστολῆς*) износи Псеудо-Деметрије,²⁰ затим их набраја на грч-

20 Најстарији антички приручник за писање писама *Τύποι ἐπιστολικοί* (*Formae epistolicae*) погрешно је приписиван Деметрију из Фалерона. Датирање приручника није тачно одређено, али се претпоставља да потиче између 200. п. н. е. и 300. н. е. (Пртија 2016: 91). О датирању и рукописној традицији детаљније види Keyes 1935: 28.

ком језику и додаје да је ово само практично набрајање, које некоме не може пружити помоћ да исправно пише (*Has epistolarum formas tantum recensent, et exemplum quaecunque subiciunt, nec indicant qua ratione genus unumquodque tractandum sit* (Desiderius 1543: 97)). Еразмо је очигледно хтио да исправи овај недостатак па је у свом приручнику подјелу проширио и одредио четири категорије писама, затим објаснио поједине типове и за све дао богате примјере (*Hactenus igitur epistolarum genera quatuor proposuimus, et suas cuique generi formas subiecimus: nunc ordine de unaquaque specie praecipiemus* (Desiderius 1543: 98)). У овом поглављу о типовима писама Еразмо даје савјете о томе како треба почети одређено писмо, затим о стилу, тону, примјерима и темама које би могле да се нађу у одређеним типовима писама. Као примјере и моделе свих типова он нуди и античка и савремена писма, укључујући и властита.

Према овој подјели писама у четири категорије закључујемо да су хуманисти знали добро да искористе флексибилност епистоларне форме и могућност да у њој говоре о многим различитим темама. Они су могли да пишу пријатељима, да у писму расправљају о обичним и о стручним темама, о филозофији, историји, политици и да тако размјењују своје мисли и осјећања. Склоност да форму писма искористе на најбољи начин хуманисте приближава античким ауторима, који су писали писма у разне сврхе, од оне да адресату пренесу неко обавјештење или поздрав, каква је била већина Цицеронових писама, до тога да у писмима представе своје стилско умијеће или филозофско учење, као што су то чинили Плиније и Сенека. Хуманисти су такође, као антички аутори, правили избор својих писама и оних која су примали од адресата те их објављивали с намјером да представе себе другима. Стога из доба хуманизма имамо сачуване бројне збирке писама (Франческо Петрарка, Полицијано, Еразмо Ротердамски).

Еразмо Ротердамски, како смо видјели, добро познаје античку епистологију и античке теоретичаре, од којих неке и спомиње у свом приручнику *De conscribendis epistolis*. У њему он слиједи основне захтјеве античке епистоларне теорије, којима посвећује много већу пажњу и прилагођава их условима и околностима свог времена. Наиме, нови покрет, хуманизам, донио је промјене и у епистологији и у епистоларној теорији, иако прекид са средњовјековном *ars dictaminis*, како смо поменули, није био оштар и коначан. Како наглашава Гидеон Бартон, у доба хуманизма приручници су с временом све мање били везани за писарску вјештину, а све више за реторику и педагогију (Burton 2007: 88). Промјене су дошле онда кад су хуманисти постали свјесни друге стране писма и кад су покушали да имитирају античке моделе, нарочито Цицеронова писма. Наиме, за разлику од званичне преписке која се његовала у средњем вијеку и којој су биле подређене све друге врсте писама, Цицеронова писма

показала су да је форма писма флексибилна за многе теме и стилове и да се у њој могу изразити личне мисли и осјећања. Еразмо тако призива антички концепт писма као разговора између одсутних пријатеља и захтијева прекид са средњовјековним формализмом, ласкањем и варварским латинитетом у епистоларном стилу.

Закључак

Послије гореанализираних навода из приручника *De conscribendis epistolis* можемо закључити да је Еразмо у суштини разрадио и прилагодио епистоларној теорији и епистолографији свог времена оно о чему су још антички аутори расправљали или само кратко наговјештавали без даљег објашњавања.

Хуманисти су критиковали ласкавост средњовјековног поздрава и формалност у писму и будућим писцима писама препоручивали и давали упутства да имитирају разговорни језик и једноставност античких аутора. Еразмо подсјећа своје читаоце на суштину писма и понавља античку дефиницију да је писмо разговор међу одсутним особама – *Epistola est absentis ad absentem colloquium*. Он савјетује да стил писма, иако треба да буде једноставан и сличан разговорном стилу, ипак мора да се уреди брижљиво и с много вјештине. Еразмо се у овим ставовима слаже с готово свим античким теоретичарима, који су такође савјетовали да треба уложити много пажње када пишемо писма.

На основу анализираних поглавља приручника *De conscribendis epistolis* закључујемо да су хуманисти, као и антички писци, знали да искористе прилагодљивост форме писма и могућност да у њој говоре о многим различитим темама. Стога у овом приручнику налазимо многобројне типове писама, које је Еразмо распоредио у три категорије – савјетодавну, свечану и судску – слиједећи тако античку подјелу бесједа. Овој тродјелној подјели он додаје и четврту категорију – приватно писмо (*genus familiare*). Овај начин подјеле писама према њиховом садржају подсјећа на раније античке писмовнике, од којих је један Псеудо-Деметријев *Τύποι Ἐπιστολικοί*, и споменут у приручнику *De conscribendis epistolis*.

Еразмо Ротердамски писмо посматра као жанр који по својој природи пружа готово неограничену разноликост. Као и антички теоретичари, он показује да писац у писму може расправљати о разноврсним темама и да стил писма зависи од намјере, околности и пишевог односа с адресатом. Од основних захтјева за добар стил писма, које је успоставила античка епистоларна теорија, Еразмо у свом приручнику *De conscribendis epistolis*, како смо видјели, много пажње посвећује захтјеву за јасноћу. Наиме, ако се узму у обзир лингвистичке околности у којима се налазио латински језик и ху-

манистичко настојање да се он очисти од „варваризама“ који су у њега унесени током средњег вијека, онда јасноћа у хуманистичком писму не може бити у потпуности посматрана као код античких писама јер тај језик за који се Еразмо залагао често није био близак широј, скромно образованој публици. Наиме, латински језик и његови најбољи узор, насупрот француском и њемачком, често нису били потпуно јасни просјечном читаоцу тог периода.

Блискост античких и хуманистичких схватања о писму била је нарочито видљива у томе да су писци у писмима могли на занимљив и привлачан начин да представе себе, своја размишљања, идеје и осјећања. Ту могућност им је пружало управо приватно пријатељско писмо, које је било предмет античке епистоларне теорије, као и касније хуманистичке. Овдје треба напоменути да у доба хуманизма, као и у античком периоду, није постојала строга граница између чисто приватног и јавног писма. И хуманисти су на неки начин ујединили обје ове стране или традиције – његовали су приватно писмо, али су били дубоко укључени и у јавну активност. То показује и редовна пракса међу писцима да објављују своја приватна писма па стога из доба хуманизма имамо многе сачуване збирке приватних писама.²¹

На крају можемо закључити да је форму писма свако прилагођавао свом времену и друштвеним околностима. Тако је и у античком периоду и у средњем вијеку, а то се одразило и на доба хуманизма, чија је главна карактеристика било враћање античким ауторима и моделима и њихово прилагођавање хуманистичком окружењу и идеалима.

ИЗВОРИ

- Demetrius. „De elocutione.” *Epistolographi Graeci*. Ed. Hercher Rudolphus. Paris: Ambrosius Firmin Didot, 1873, 13–14, или: Malherbe, Abraham J. *Ancient Epistolary Theorists*. Atlanta: Scholars Press, 1988, 16–19.
- Desiderius Erasmus Roterodamus. *Brevissima maximeque compendiarie conficiendarum epistolarum formula*. Basileae: Adam Petri, 1521.
- Desiderius Erasmi Roterodami *Opus de conscribendis epistolis*. Basileae: per Nicolaum, 1543.
- Pseudo-Demetrius. „Typoi Epistolikoi.” *Epistolographi Graeci*. Ed. Rudolphus Hercher. Paris: Ambrosius Firmin Didot, 1873, 1–6.

21 У XIV вијеку, како смо видјели, Франческо Петрарка оживљава ову врсту писама и објављује збирку *Epistolae de rebus familiaribus* (*Rerum familiarium libri*), по угледу на Цицеронову збирку. Чини се да су хуманисти у писму видјели привлачно средство да представе своје приватне мисли широј публици и тако прикажу себе на начин на који су они то жељели. Будући да су многи од њих били образовани на правилима средњовјековне *ars dictaminis*, били су такође свјесни да писмо има велику моћ у области јавног дјеловања.

- Pseudo-Libanius. „Charakteres Epistolici.” *Libanii Opera*. Ed. Richard Foerster. Vol. 9. Leipzig: Teubner, 1927, 27–47.
- C. Iulii Victoris „Ars rhetorica.” *Rhetores Latini Minores*. Ed. Carolus Halm. Leipzig: Teubner, 1863, 371–448.

ЛИТЕРАТУРА

- Пртија, Слободанка. „Ars dictaminis. Појава и развој средњовјековне вјештине писања писама на латинском језику.” *Књижевна историја* 45.149 (2013): 9–28.
- Пртија, Слободанка. *Како су Грци и Римљани писали писма. Анђичка епистоларна теорија*. Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао, 2016.

*

- Burton, Gideon. „From Ars dictaminis to Ars conscribendi epistolis. Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism.” *Letter-Writing Manuals and Instructions from Antiquity to the Present*. Ed. Poster, Carol and Linda C. Mitchell. Columbia: University of South Carolina, 2007, 88–101.
- Henderson, Judith Rice. „The Composition of Erasmus” *Opus de conscribendis epistolis*. Evidence for the Growth of a Mind.” *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*. Medieval and Renaissance texts and studies. Vol. 86. Ed. Dalzell, A., and C. Fantazzi. New York, 1991, 148–154.
- Henderson, Judith Rice. „Humanist letter writing: private conversation or public forum?” *Self-presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*. Ed. van Houdt, T., Papy J. et al. Leuven: Leuven University Press, 2002, 17–38.
- Henderson, Judith Rice. „Humanism and Humanities. Erasmus’s *Opus de conscribendis epistolis* in Sixteenth-Century Schools.” *Letter-Writing Manuals and Instructions from Antiquity to the Present*. Ed. Poster, Carol and Linda C. Mitchell. Columbia: University of South Carolina, 2007, 139–177.
- Keyes, C. W. „The Greek Letter of Introduction.” *The American Journal of Philology* 56 (1935): 28–44.
- Murphy, James J. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1974.
- Sandys, John Edwin. *A History of Classical Scholarship. From the Revival of Learning to the End of the Eighteenth Century*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Fantazzi, Charles. „Theories of Letter-writing from Antiquity to the Renaissance.” *Juan Luis Vives. De conscribendis epistolis*. Ed. Fantazzi, Charles. Leiden: E. J. Brill, 1989, 1–17.

Slobodanka Prtija

*Erasmus's De Conscribendis Epistolis and Ancient Epistolary Theory**Summary*

In this article, Erasmus's *De conscribendis epistolis* is discussed in the light of the ancient epistolary theory. Desiderius Erasmus Roterodamus (1466–1536), a Dutch Christian scholar, philosopher and philologist, wrote the treatise on the art of letter writing, whose authorized edition was published in 1522. The humanists inherited two different theories of epistolography: the ancient, which conceived the letter as a conversation with friends and family members, and the medieval theory, known as *ars dictaminis*, which described the letter as an official document. In the treatise *De conscribendis epistolis*, Erasmus reconciles the humanistic imitation of the then newly discovered ancient letters, especially those of Cicero, with the rhetorical tradition of letter writing that humanists had inherited from medieval *ars dictaminis*. It is shown that this treatise of Erasmus complies with the precepts given by ancient theorists, in accordance with humanistic attitudes and ideals. Erasmus recalls the ancient conception of the letter as a conversation between absent friends, which is mentioned in Greek treatise *Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες*, and he also demands an end to medieval flattery and 'barbaric' Latinity in the style of letters. On the subject of style, Erasmus emphasizes that the epistolary style should be flexible, and that it depends upon its purpose and the relationship between the correspondents. We find a similar observation in the treatise *Ars rhetorica* written by Iulius Victor, a Roman rhetorician (4th century). In accordance with the humanistic views, Erasmus takes over the ancient precepts and adjust them to his pedagogical methods and goals.

Keywords: letter, *De conscribendis epistolis*, Desiderius Erasmus of Rotterdam, ancient epistolary theory

Примљено: 23. 8. 2021.

Прихваћено: 20. 11. 2021.